

HİRİSTİYANLIĞIN TESLİS DOKTRİNİNE KADI ABDULCABBAR'IN ELEŞTİRİSİ

 İskender OYMAK^a

Özet

Hıristiyanlıkta önemli bir yer tutan ve inanç esaslarının temelini oluşturan teslis doktrini, tarihsel süreçte kiliseler tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Bu konuda kiliseler arasında miladi. II. yüzyılda başlayan tartışmalar, IV. yüzyılda 325 İznik Konsili'nde Baba ile Oğul'un inançtaki yeri ve misyonu; 381'de İstanbul'da yapılan genel Konsilde ise Kutsal Ruh'un teslisteki yeri karara bağlanmıştır. Müslümanlar da tarihsel süreçte hemen hemen her dönemde Hıristiyanların teslis ile ilgili yorumlarına reddiyeler yazmışlar. Müslüman alimler, teslise yönelik eleştirilerinde akli delillerden daha çok teslisteki unsurların ve İsa'ya atfedilen ilahi (lahutî) ve insani (nasuti) tabiatların kadim ve hadis olma bakımından birbiriyle ilişkisi üzerinde durmuştur. Aynı şekilde Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul ile ilişkisi ve bu ilişki ile ilgili yorumların mantığı üzerinde durmuşlardır. Bu noktada Miladi X. yüzyılda yaşayan bir Müslüman âlim olan Kadı Abdulcabbar, teslis konusunda ciddi eleştiriler yapmıştır. Kadı Abdulcabbar'dan sonraki dönemlerde de teslis konusunda Hıristiyanların görüşlerine Cahız, Taberi, Kindi ve Şehriştani gibi âlimler de çeşitli eleştiriler yöneltmişlerdir. Bu makalede Teslis ve Hıristiyanların teslis algısı; Kadı Abdulcabbar döneminde mevcut Hıristiyan mezheplerinin teslis konusundaki görüşleri ve Kadı Abdulcabbar'ın onlara yönelttiği eleştiriler değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hıristiyanlık, Teslisin unsurları, Eleştiri, Kadı Abdulcabbar

QADI ABDULCABBAR'S CRITICISM OF THE TRINITY DOCTRINE OF CHRISTIANITY

Abstract

The doctrine of the Trinity, which occupies an important place in Christianity and forms the basis of the principles of faith, has been interpreted in different ways by churches in the historical process. Discussions on the issue that started in the II century between churches settled the place and mission of the Father and the Son in faith in the Council of Nicaea in 325 AD, and the place of the Holy Spirit in the Trinity in the general council held in Istanbul in 381. Muslims have also written refutations to Christian exegesis about the Trinity in almost every period in the historical process. In their criticism of the Trinity, Muslim scholars focused more on the elements in the Trinity, and the relationship between the divine (lahuti) and human (nasuti) natures attributed to Jesus in terms of being ancient and Hadith, rather than rational proof. In the same way, they focused on the relationship of the Holy Spirit with the Father and the Son and the logic of interpretations related to this relationship. In this point Qadi Abdulcabbar, a Muslim theologian living in the 10th century AD, made serious criticisms of the Trinity. In the periods after Qadi Abdulcabbar, scholars such as Al-Jahiz,

^a Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, ioymak@firat.edu.tr

Makale Geliş Tarihi: 21.04.2021, Makale Kabul Tarihi: 25.07.2021

Al-Tabari, Al-Kindi, and Al-Shahrastani also directed various criticisms to the views of Christians regarding the Trinity. This article evaluates the Trinity and Christians' perception of the Trinity, the views of existing Christian denominations on the Trinity during the period of Qadi Abdulcabbar and the criticisms directed at them by Qadi Abdulcabbar.

Keywords: Christianity, Elements of the Trinity, Criticism, Qadi Abdulcabbar

Giriş

Bu çalışma, X. yüzyılda yaşayan Müslüman bilgin olan Kadı Abdulcabbar'ın Hristiyan inanç esasları arasında yer alan teslis ve unsurlarına yaptığı eleştiriler esas alınarak hazırlanmıştır. O, yaşadığı dönemde mevcut Hristiyan mezheplerinin teslis ve teslisin unsurları ile ilgili yaptıkları yorumları merkeze almıştır. Söz konusu mezhepler, Hristiyanlıkta itizal hareketleri bağlamında ilk büyük bölünmenin yaşandığı 431 Efes ve 451 Kadıköy konsillerinde gündeme gelen monofizit-diyofizit tartışmaları neticesinde ortaya çıkan Nesturi, Yakubi (Süryani), Melkit ve Marunî gibi kiliselerden oluşmaktadır. Makalede, Kadı Abdulcabbar'ın hayatı ile ilgili kısa bilgi verdikten sonra, teslis ve teslisin unsurları ele alınacaktır. Ayrıca belirtilen Doğu Kiliselerinin teslis ve unsurları konusundaki görüşleri aktarıldıktan sonra, bu görüşlere Kadı Abdulcabbar'ın getirdiği eleştirilere yer verilecektir. Çalışmada tarih, filoloji ve deskriptif metot kullanılarak bilgiler değerlendirilecektir.

İran'ın batısında Hemedan bölgesinde (H. 320-325, M. 932-937) dünyaya gelen Kadı Abdulcabbar, 415/1025 yılında Rey'de vefat etmiştir. İlköğrenimini yaşadığı bölgedeki hadis âlimlerinden ders alarak tamamlamış, 346'da (957) Basra'ya giderek burada Mu'tezile ekolü âlimlerinin görüşlerinden etkilenmiştir. O, kendi dönemindeki birçok ilim merkezine gitmiş; İran'ın Kazvin, Zencan ve Kum gibi bölgelerinde bir süre baş kadılık görevi yapmıştır. Hayatının önemli bir kısmını Rey'de telif ve tedris faaliyetleri ile geçiren Kadı Abdulcabbar, İslami ilimlerin çeşitli alanlarıyla ilgili altmışa yakın eser bırakmıştır (Yurdağür, 2001, s. 103). O, Muğni adlı eserinde çeşitli din ve mezhepler hakkında bilgi vermiş, zaman zaman onların görüşlerini tenkide tabi tutmuş, bu çerçevede Hristiyanların teslis doktrinine de eleştiriler getirmiştir. Bilindiği gibi teslis, Hristiyan âleminde ilk dönemlerden itibaren tartışılan ve ayrılıklara sebep olan önemli bir konudur. Hristiyanlar arasında bu konuda zaman zaman tartışmalar olduğu gibi Müslümanların da bu tartışmalara ilgisiz kalmadıkları bir gerçektir. Teslis doktrini, bazı Hristiyan i'tizallerinin gelişmesine sebep olduğu gibi, tevhit inancına zarar verdiği için İslam âlimleri de konuya ilgisiz kalmamışlardır. Özellikle H. III. yüzyıldan itibaren Müslüman kelimciler, Tanrı'nın mutlak birliği noktasında teslis ve unsurlarına yönelik reddiyeler yazmışlardır. Bunlar Cahız, Ali b. Rabban et-Taberi, Kindi, Varrak, Şehristani, Gazzali vb. şeklinde sıralanabilir (Kaplan, 2006, s. 157-174). Şimdi sırasıyla teslis, teslisin gelişimi süreci, Hristiyan mezheplerinin teslisin unsurları ile ilgili görüşleri ve Kadı Abdulcabbar'ın bunlara yönelttiği eleştiriler değerlendirilecektir.

Teslis kelimesi sözlükte "üçleme" anlamında (Gr. trias; Lat. trinitas) olup, İslam geleneğinde Hristiyanlığın üç unsurlu (baba-oğul-kutsal ruh) ilahlık anlayışını ifade etmektedir. Teslis fikri Hristiyanlık öncesi geleneklerden eski Mısır'da İsis, Osiris ve Horus; Hinduizm'de Brahma, Vişnu, Şiva ve Yahudi mistisizmde farklı biçimlerde yer almıştır. Teslis kelime veya doktrin olarak Kitab-ı Mukaddes'te mevcut değildir ancak "baba", "oğul/insanoğlu/Tanrı oğlu" ve "kutsal ruh/Tanrı'nın ruhu"

ifadeleri geçmekte, teslisin üç unsurundan birlikte bahsedilen sadece iki yer bulunmaktadır (Waardenburg, 2011, s. 548; Wegall, 2002, s. 107-108). Bunlar Matta İncili 28:19'da, İsa havarilerini "bütün milletleri baba, oğul ve kutsal ruh adına vaftiz etmekle" görevlendirirken; Pavlus Korintoslular'a II. Mektubu 13:13'de "Rab İsa Mesih'in lütfu, Tanrı'nın sevgisi ve kutsal ruhun yoldaşlığı hepinizle olsun" diyerek belirtmektedir.

Teslis doktrininin referanslarını İncillerde arayan Hıristiyan dünyası, teslisin unsurları hakkında bilgilere² ulaşmıştır. Yeni Ahit metinlerindeki "Başlangıçta Söz vardı. Söz Tanrı'yla birlikteydi ve Söz Tanrı'ydı... Her şey O'nun aracılığıyla var oldu, var olan hiçbir şey O'nsuz olmadı" (Yuhanna, 1: 1-3); "Söz, insan olup aramızda yaşadı. O'nun yüceliğini Baba'dan gelen, lütuf ve gerçekle dolu biricik Oğul'un yüceliğini gördük" (Yuhanna, 1:14); "Bu nedenle gidin, bütün ulusları öğrencilerim olarak yetiştirin; onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un adıyla vaftiz edin" (Matta, 28:19); "nasıl ki, ey Baba, sen bendesin, ve ben de sendeyim, onlar da bizde olsunlar da, beni senin gönderdiğine dünya iman etsin" (Yuhanna, 17:21) ifadelerinde görüldüğü gibi teslisin unsurları isim olarak yer almakta, bunların inanç esasları olarak kabul edilmeleri sonraki dönemlerde toplanan ekümenik konsillerde gerçekleşmiştir.

Tanrı, İsa için Yeni Ahitte bir yerde "Sevgili Oğlum" (Matta, 3: 17; 17:5; Markos, 1:11; 9:7; Luka, 9:35) derken, bir başka yerde "Sen Hayy olan Allah'ın Oğlu Mesih'sin" (Matta, 16:16; Markos, 3:11) şeklinde ifadeler kullanmakta; İsa'nın unvanları olarak ise: Tanrı Oğlu, İnsanoğlu, Rab, Mesih (Christus), Tanrı Kelamı, Rabb'in Kulu, Kurtarıcı, Yol, Gerçek, Hayat vb. kavramları kullanılmıştır (Michel, 1992, s. 60-63). Ayrıca Tanrı, "ruh sahibi", "yüce olan", "diri olan", hoş görülmesi, merhametli ve mekân olarak da gökte olan gibi sıfatlarla tanımlanmıştır. Aynı şekilde İsa tarafından da Tanrı, "Adil Baba", "Baba", "göğün ve yerin Rabbi", "Babamın evi" gibi ifadelerle Baba olarak tanımlanmıştır. Babanın oğlu tanımlaması ise Yahya'nın tanıklığıyla (Yuhanna, 1:34) gündeme gelmiştir. Pavlus ise Rab İsa ile Baba'ya aynı seviyede ta'zim edilmesini istemiştir (Pavlus'un Romalılara Mektubu,15:6). Yuhanna ise "Allah'ın oğlu İsa'nın günahlarımıza kefarete olarak geldiğini" belirtmiş (Yuhanna'nın I. Mektubu, 5:10) ve "İsa'nın Allah'ın oğlu olarak kabulünü" teşvik etmiştir (Yuhanna'nın I. Mektubu, 4:14). Yeni Ahitte Baba ve Oğul'un yanı sıra teslisin üçüncü unsuru olan Kutsal Ruh: Tanrı'nın Ruhu, Oğulluk Ruhu, Tanrı Sözü, yardımcı şeklinde tanımlanmış ve Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un özellikleri geniş bir şekilde ele alınmıştır (Has, 2005, s. 53-64).

Teslis ile ilgili ifadeler ilk defa miladi. II. asırda Grek felsefesi ve Yeni Eflatuncu görüşlerin etkisiyle Hıristiyan teolojisinde bugünkü anlamıyla teslis doktrini kastedilmeden Tanrı, Tanrı kelamı ve Tanrı'nın hikmeti (ruhu) şeklinde kullanılmıştır. Daha sonra Helenistik felsefenin etkisiyle Hıristiyanlıkta tanrı sonsuz, değişmeyen, metafizik varlık veya cevher; İsa'da metafizik kelam olarak kabul edilmiştir. Tanrı ile kelam arasındaki ilişkiyi açıklamak ve formüle etmekte ortaya çıkan problem de, Kutsal Kitabın Tanrı ve Kelam konusunda söylediklerinin ötesine giderek tanrısal şahısların ontolojik açıdan eşitliği; fonksiyonları açısından da ayrılıklarının kabul edilmesiyle çözülmüştür (Ebu Zehra, 1978, s. 65-67; Özcan, 1999, s. 84-85). Ayrıca miladi II. yüzyılda ilk kilise babalarından Irenaeus oğul ve kutsal ruhu tek

² Yuhanna İncilinde ve Pavlus'un mektuplarında İsa Mesih, manevi anlamda babanın oğlu yani logos kabul edilmiştir. Bkz: Yuhanna, 3:14-17; 8:28; 10:36-38; 14:8-11; Korintoslulara I. Mektup, 8:5-6; Koloselilere Mektup 1:12-20; diğer İnciller'de yer alan "Tanrı'nın oğlu" ve "baba-oğul" ifadeleri için bkz: Matta, 3:16; 4:3; 11:27; Markos, 13:32; Luka, 10:22.

bir Tanrı'nın (Baba) farklı görünümüleri olarak yorumlamıştır. Daha sonra ilk Latin kilise babası Tertullian (Ö. 225), teslis inancını belirleyecek şekilde ilahlıktaki üç unsurdan bahsetmiş, bunların özde bir, fakat şahsiyet olarak ayrı olduğunu ve bu şahsiyetlerden her birinin kâinatın yaratılışında farklı birer fonksiyon icra ettiklerini ileri sürmüştür. Ona göre ilk şahsiyet olan Baba'nın görevi yaratma, ikinci şahsiyet olan Oğul'un görevi kurtarma, üçüncü şahsiyet Kutsal Ruh'un görevi kutsamadır (Waardenburg, 2011, s. 548). Miladi ilk üç yüz yılda bu tür tartışmalar doğuda çok görülürken, Roma'da ise Sabellius, Tanrı'nın üç zuhurunu kabul ederek, O'nun yaratılış ve şeriat vermede Baba, kurtuluştaki Oğul, kutsama da ise Kutsal Ruh olarak zuhur ettiğini ileri sürmüştür (Bihlmeyer & Tuchle, 1971, s. 113-117). Hristiyanlığın ilk üç yüzyılında teslis ve unsurların etrafında tartışmalar devam etmiştir.

A. HİRİSTİYANLARIN TESLİSE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

İman esası olarak Tanrı'nın üçlü birliği Hristiyanlıkta önemli bir yer tutmaktadır. Burada teslis inancının tarihsel arka planı irdelenerek teslisin unsurlarına Hristiyanların bakışı ve yaptıkları eleştirilere yer verilecektir.

1. Teslis İnancının Tarihsel Arka planı

Hristiyanlıkta üçlü birlik anlayışı, Tanrı'nın tarih boyu kurtarıcı eylemiyle ve O'nun içsel yaşamıyla ilgili olduğu için, O'nun tek olmasına engel teşkil etmemiştir. Hristiyanlar Tanrı'nın hem Baba, hem Oğul, hem de Kutsal Ruh olduğuna ve bu Tanrı'nın İsa Mesih'te gerçekten insan olduğuna, böylece Tanrı'nın acıya ve ölüme kayıtsız kalmadığına inanmışlardır (Trol, t.y., s. 50). Pavlus'un Koloseli ve Efesli Hristiyanlara mektuplarında İsa, görülmeyen Tanrı'nın simgesi gibi gösterilmiştir. Ama üçlü birlik terimi Kutsal Kitabın hiçbir yerinde geçmemekle beraber, Hristiyanlık tarihinde ilk kez miladi 180 yılında Antakyalı Theophilus tarafından kullanılmıştır. Yeni Ahit'te Tanrı için kullanılan "O Theos" (harfiyen Tanrı) terimi, ebedi Tanrı, Yaratan, hayatı idame ettiren, her şeye üstün Rab anlamlarındadır (Michel, 1992, s. 64-66). Kutsal kitap yazarları genellikle tanrı için, Yahudilikten devraldıkları bir deyim olan "Peder" adını kullanmışlardır. Hristiyanlık tarihinde üçlü birlik teriminden Peder olarak isimlendirilen Tanrı'yı; bedenleşen ve İsa'da yaşayanı ise Tanrı Kelamı'nı; Kutsal Ruh da Tanrı'nın güçlü ve içkin varlığını ifade etmektedir. Tarih boyunca kiliseler, Tanrı'nın üçlü doğasının Tanrı'nın gerçek cevheri ile ilgili bir giz olduğunu, bu niteliğinin ise dillerindeki hiçbir terimle ifade edilemeyeceğini savunmuşlardır. İlk konsiller (İznik, İstanbul, Efes ve Kadıköy Konsilleri) üç "hipoztaz"lı³ (kişili-uknumlu) tek tanrı kavramını tanımlamıştır (Michel, 1992, s. 68-69).

Hristiyanlar arasında teslisin unsurlarından Baba varoluşun, hayatın ve her şeyin kaynağı; Oğul ise Baba'nın kendisine yaşam verdiği bütün yaratılışın ilk doğanı olarak kabul edilir. Bu Oğul tam bir adanma ve sevgi bağı içinde tamamen Baba'dandır. Her şeyi Baba'dan alarak, O'nun bir yansıması olduğu için O'nunla aynıdır. Tanrı'daki Baba-Oğul ilişkisini açıklama noktasında kelam (logos) terimi kullanılmaktadır. Buna göre Kelam, doğasını ifade etmek üzere bilinçten yaratılmış, ondan farklı ama

³ Grekçe bir kelime olan "hipoztaz" (Hypostasis) "var olma" anlamındadır. Tanrı'nın üç hipoztazı, tanrının üç var olma ve etkin olma şekli veya tarzı anlamına gelmektedir. Bu sebeple günümüzde Hristiyanlar, üç şahıslı bir Tanrıdan bahsettiklerinde, bundan üç bireyden veya üç beşeri varlıktan oluşan, bir bakıma üç üyeli bir komite oluşturan bir Tanrıya inanıyorlarmış gibi yanlış bir sonuç çıkarıldığı düşüncesindedirler (Michel, 1992, s. 68-69).

onu aynen açıklayan bir özdür. Bu, Nasıralı İsa'da bedenleşen (insan olan) kelimadır. Böylece bütün yaratılış Baba'nın bu kelamının işaretini taşımaktadır. İsa aracılığıyla insanlık, İsa'nın yaşamının kaynağı olan Baba ile doğru bir ilişki içine girebilir (Troll, t.y., s. 46-47). İnsanın Tanrı tarafından Tanrı'ya yönelik olarak bu doğru ilişkisi, Kutsal Ruh'un⁴ işidir. İsa kendi şahsında tanrılığını ve insanlığı birleştiren Kutsal Ruh'tan doğmuştur. Ruh da O Tanrı'nın oğludur ve O'nun yaptıklarının kaynağıdır. İsa, insanları Tanrı ile bağ içerisine koyan ve bir kılanın da Ruh olduğunu söylemiştir. Hıristiyanlara göre bu ilişki ancak tanrısal olabilir ki bu da Ruh'un Baba ve Oğul ile aynı özden olmasını gerektirir; Ruh tanrısal ve Tanrıdaki birliğin bağıdır. Gerçekten Hıristiyanlar Baba ve Oğulun karşılıklı sevgisini Tanrı'nın kendisi olarak tanımlamaktadırlar (Troll, t.y., s. 47-48).

İskenderiyeli rahip Arius, Roma'nın tepkilerine rağmen Oğul'u açık bir şekilde Baba'ya bağlayarak diyalektik bir formül kazandırmıştı. O, teslisi şeklen reddetmese de tek mutlak ilahi ilke olarak Baba'nın yani Bir'in hâkimiyetini esas alan bir ilahlık anlayışını savunmuştur. Ona göre Oğul, Baba'nın bir yaratığıdır, önceden ezeli olarak mevcut değildir. Oğul, Baba ile kendi iradesiyle birleştiği için Oğula ancak dolaylı olarak Tanrı denilebileceğini savunuyordu. Arius'un doktrini ilk defa İskenderiye Piskopos'u Alexandre tarafından mahkûm edilmiş, akabinde 318'de Mısır konsilinde mahkûm edilmiştir (Dvornik, 1990, s. 6; Waardenburg, 2011, s. 548). Daha sonra üç unsuru (*uknumu selase*) uzlaştırmak için MS. 325'de gerçekleştirilen İznik Konsili'nde Baba ile Oğul arasındaki ilişki üzerine yoğunlaşan tartışmalarda Arius'un tezi konsildeki piskoposların çoğunluğu tarafından reddedilmiş, buna karşılık oğulun baba ile aynı cevhere sahip, dolayısıyla ilah olduğu tezi kabul görmüştür (Waardenburg, 2011, s. 548-549). Bu konsilde Teslis'in iki şahsı onaylamış, daha sonra Aziz Augustinus tarafından da Teslis doktrini tamamlanmıştır. Böylece Teslis inancı bütün Hıristiyan kiliselerinin inançlarının temeli olmuştur (Aydın, 1982, s. 142). Athanasius'un "İznik Dinsel İlkeleri"⁵ adı altında kaleme aldığı Kredo'da teslisin iki unsuru tescil edilmiştir. Buna göre "Kredo'da inanılan Baba ilahdır ve her şeyin halikidir; Mesih ise Tanrı'nın oğludur, sadece Baba'dan doğmuştur. Böylece Oğul da Baba'nın cevherinden meydana gelmiş hak ilahdır. Oğul, yaratılmamıştır ama yerde ve gökte yapılan bütün şeyler onunla vücut bulmuştur. O, biz insanların kurtuluşu için gökten inmiş, cesetlenip insan olmuştur". İznik Konsili'nde, Teslis'in üçüncü unsuru olan "Ruhu'l-Kudüs"ün de aynı derecede ilah olduğu belirtilmiştir. Bu fikir ilk önce üçüncü asırda Origene (252/254) tarafından ortaya atılmış ve daha sonra resmen kabul edilerek özellikle Arius taraftarlarına karşı kullanılmıştır. İznik Konsili'nde kabul edilen Teslis doktrini, daha sonra Aziz Augustinus'un yazdığı "De Trinitate" adlı eseriyle tamamlanmıştır. Fakat İznik Konsili'nde

⁴ Ruh, Eski Ahit'te sürekli olarak Tanrı'nın yaratıcı kudretinin ruhunu (İbr: ruah) tanımlamak için kullanılmıştır. Ruh aracılığıyla yaratıcı, yarattıkları ile canlı bir ilişki içindedir (Troll, t.y., s. 47).

⁵ Bildirgenin tam metni şöyledir: "Biz, her şeye gücü yeten, görünür ve görünmez her şeyin yaratıcısı tek Tanrı'ya, Kâdir-i mutlak Baba'ya inanırız. Ve Tanrı'nın Oğul'u olan, doğrulmuş, Baba'nın özünden, Tanrı'dan Tanrı, ışıktan ışık, gerçek Tanrı'dan gerçek Tanrı, yaratılmamış doğrulmuş, Baba ile aynı özden, kendisi sayesinde yeryüzündeki ve gökyüzündeki her şeyin vücut bulduğu yegâne Rab İsa-Mesih'e inanırız ki; bizim ve kurtuluşumuz için yeryüzüne inerek enkarnel olmuş, insan suretine bürünmüş, acı çekmiş, üçüncü gün yeniden dirilmiş, cennete yükselmiş, ölüleri ve dirileri yargılamak için gelecektir. Ve (biz aynı şekilde) Kutsal Ruh'a da inanırız. Katolik Kilise, Oğul'un var olmadığı bir zaman vardır, doğrulmadan önce yoktu; yoktan yaratılmıştır diyenler veya Tanrı'nın Oğlu farklı bir özdendir ya da yaratılmış veya değişebilen bir tabiata sahiptir diyenleri aforoz eder" (Kelly, 1978, s. 232).

Ruhu'l-Kudüs'ün tabiatı konusu açıklığa kavuşturulmamıştır. Nitekim miladi IV. asrın sonlarında İstanbul Patriği olan Makedonius, Ruhu'l-Kudüs'ün yaratılmış olduğunu iddia edince, ikinci genel Konsil 381'de İstanbul'da toplanmış, bu konsilde "Ruhu'l Kudüs"ün Baba ve Oğul ile aynı cevherden ve üçünün de ulûhiyet bakımından aynı seviyede olduğu ilan edilmiştir (Aydın, 1982, s. 143; Dvornik, 1990, s. 9-11).

381'de yapılan I. İstanbul Konsilinde açıklanan "Teslis Doktrini", Hristiyan resmi otoriteler tarafından her zaman korunmuştur. Hristiyanlık "üçte bir, birde üç" ilah sistemini sürekli muhafaza etmiştir. Hristiyanlığın oluşturduğu bu teslis doktrinine göre Tanrı birdir ve İsa'nın babasıdır. Bu şekliyle Tanrı'da babalık niteliği vardır. Öyleyse Tanrı bir baba olduğundan, bu baba oluş da Tanrı'dır. Tanrı gönderdiği ruh ile İsa'nın anasını gebe bırakmıştır. Bu ruh tanrısal ruhtur ve buna "Ruhu'l-Kudüs" denir. Bu niteliği yüzünden, Ruh da Tanrı'dır. Meryem'in doğurduğu İsa ise Oğul'dur, ancak Tanrısal özden olan oğul olduğu için o da Tanrı'dır (Komisyon, 1999, 2/31- 33). Atanasius, kutsal ruhu üçüncü kişi olarak kabul ederek eş denklikteki teslis kavramını formüle etmiştir. Böylece bir içinde üç, üç içindeki bir şeklinde Hristiyanlığın üstün doktrini olarak bir inanç doğması haline gelmiştir. Böylece "üç birde, bir üçte" şeklinde açıklanan tanrı tasavvuru Hristiyanlığın simgesi olmuştur. Ancak İstanbul itikadında Kutsal ruhun babadan meydana geldiği kabul edilirken, 589 Toledo Sinodu'nda kilise meclisi "Baba ve Oğuldan meydana geldi" ifadesiyle meşhur filioque eklenmiştir (Wegall, 2002, s. 109-110). MS. 869'da İstanbul'da toplanan konsil kararları arasında Ruhu'l-Kudüs'ün Baba ve Oğul'dan neşet ettiği fikri kabul edilmiştir. Doğu ve Batı Kiliseleri arasında Ruhu'l-Kudüs'ün çıkışı konusundaki ihtilaflara rağmen, teslisin üçüncü unsuru olması konusunda ihtilaf bulunmamaktadır Böylece, Baba-Oğul-Ruhu'l-Kudüs tek cevherde toplanmış üç ilahdır. Hepsisi ebedi olup uluhiyette eşittirler. İncillerde de teslisin üçüncü unsuru olan Ruhu'l-Kudüs'e birtakım kutsiyetler zafere edilmiş ve Meryem'i cinsi birleşme olmadan gebe bırakanın Ruhu'l-Kudüs olduğu belirtilmiştir. Yeni Ahit'e göre, "Ruhu'l-Kudüs"e karşı söz söyleyen bağışlanmayacaktır (Aydın, 1982, s. 46-47).

Daha sonraki dönemlerde de teslis ile ilgili tartışmalar devam etmiştir. Papa III. Innocent tarafından 1215 yılında toplanan *IV. Lateran Konsili'nde* Teslis Doğması ile ilgili şöyle bir karar alınmıştır: "Bu yüce gerçek bir. O, anlaşılmaz ve dille ifade edilemez; O, gerçek Baba'dır, Oğul'dur, Kutsal Ruh'tur. Bu gerçek, cevher, öz veya ilahi tabiat, üç varlığa aittir. O her şeyin temel prensibidir. O'nun dışında hiçbir şey yoktur. Bu realite doğmamış, doğurmamıştır, fakat Baba meydana getirmiş, Oğul meydana gelmiş, Ruhu'l-Kudüs meydana gelmiştir" (Aydın, 1982, s. 143). Görüldüğü gibi "Teslis Dogması" üç ana unsur olan Baha, Oğul ve Ruhu'l-Kudüs (Matta, 28:19)'ü içine almaktadır. Bu unsurlardan Teslis dogmasının birinci ve asli rüknü yapılan Baba, Hristiyanlıkta Tanrı olarak tasavvur edilir. Bu tasvirleriyle Tanrı en mükemmel ve sonsuz saf bir ruh olup her şeyin yaratıcısı ve sahibidir. Baba'ya ruhta ve hakikatte tapınmak gerekir. Bu tapınmayı bizzat isteyen Baba'dır (Yuhanna, 4: 23-24). Doktrinin esasını oluşturan Baba, her şeyin yaratıcısı olup cevherinde Baba tanrı, Oğul tanrı, Ruhu'l-Kudüs olarak görünürse de Bir'dir ve bölünme kabul etmez (Aydın, 1982, s. 144-145). Kredonun ilk unsuru olan Baba hakkında kabul edilen iman ilkesi de bunu göstermektedir.

2. Teslisin Unsurlarına Hıristiyanların Bakışı

Teslis konusunda Grek kilise babaları, tanrısal cevher-tanrısal şahıs ilişkisinde önceliği cevhere vermişlerdir. Onlara göre “tanrı bir cevher üç şahıs; bir tabiatı üç şahıstır. St. Augustinus, teslis⁶ konusunda önceliği şahıslara vermekte ve “tek bir şahıs halinde var olan tek bir tanrısal tabiat” olarak nitelendirmektedir. Bu formülde tanrının tabiatı dikkate alınmakta, şahıslar tanrısal realitenin tamamlayıcıları olarak değerlendirilmektedir. Örnek verecek olursak, Grek Babaların “Baba olan biricik Tanrı’ya inanıyorum” cümlesinin nesnesi olan Tanrı, Augustinus’a göre doğrudan doğruya Baba’yı değil, daha çok somut ve şahsi varlığı olan tanrısalılığı gösterir. Ona göre teslis olan Tanrı, zaman ya da tabiat olmadan da Baba, Oğul ve Kutsal Ruh olarak üç şahıstır. Tanrı, aynı cevhere sahip olan üç şahıs, bir tek şahıs, hatta aynı özü teşkil eden tek şahıstır. Teslisin Tanrıdaki birliği dışarda bırakmadığı, Tanrı’nın bizim bildiğimizden daha çok realiteye sahip olduğu ve tanrısal realitenin bütünüyle tesliste ifade edildiği belirtilir. Bu sebeple Augustinus, teslisi Tanrı kavramına eklemeyiz. Tanrının sıfatları ve onların tanrısal şahısla özdeşlikleri konusunda söylediklerini, teslis hakkında da söyler. Ona göre var olmak ve teslis olmak, bir ve aynı şeydir. Teslisin ayrılmaz unsurları birbirleri ile karşılıklı ilişki içerisinde değildir. Her üç unsur da aynı derecede Tanrı olduklarından birbirine eşittir. Teslisin ayrılmaz unsurları birbiri ile karşılıklı ilişki içinde değildir. Babanın ruhundan bahsedebiliriz; ancak ruhun babasından bahsedemeyiz. Çünkü o durumda ruhun babanın oğlu gibi anlaşılma ihtimali vardır. Oğulun ruhundan söz etmemiz mümkündür. Teslis ile ilgili bilgiler Kutsal kitapta olduğu için insanlar inanmakla yükümlüdür, ancak onun mahiyetini bütünüyle kavraması mümkün olmadığı için o bir sır olarak kalır. Söz konusu sır, Tanrıya tamamen teslim olanlar için aydınlığın bir başlangıcıdır. Teslisi tanımak ancak bu sır ile mümkündür. Yine Augustinus’a göre kesin iman, bir dereceye kadar bilgi verebilir, teslisin tam bilgisine ancak ahirette ulaşılır (Özcan, 1999, s. 86-88)⁷.

Yine Augustinus’a göre Tanrısal öz, öyle yetkindir ki nesnellikle hiçbir ilişkisi yoktur. O cevher olarak “Baba Tanrıdır; Oğul Tanrıdır; Kutsal Ruh Tanrıdır”; ama burada gerçekte sadece bir Tanrıdan söz etmiş oluruz. Çünkü Tanrı’da cevher ve nitelikler birbirinden ayrılmaz (Özcan, 1999, s. 85-86). Augustinus, teslisin unsurlarını birbirinden sadece insani planda ayırabileceklerini belirtmiştir. Ona göre Baba, Oğul’a göre Baba; Oğul, Baba’nın karşısında Oğul; Kutsal Ruh ise birinin ruhuysa diğerinin de ruhudur. O, çoğu zaman teslisin ilk halkası olarak babayı diğer iki unsurla birlikte zikretmektedir. Baba olarak Tanrı, mutlak kudrettir, yaratma da bu kudretin açık bir tezahürüdür. Augustinus, Oğul’un Kelam (Logos) oluşu konusunda onun metafizik bir öge olmadığını, aksine tanrısal realitenin bir ifadesi olduğunu, ona bir şey katmadığını, sadece onu açıklamaya yardımcı olduğunu belirtmektedir. Ona göre

⁶ O’na göre teslis, asla triteizm (üç tanrıçılık) değil, unsurların her biri ayrı ayrı Tanrı olmayıp, Tanrı’nın unsurlarından her biri tek öz, tek cevher ve tek bir bütünü oluşturmakta ve dışarıya kendisini tek bir tanrısal varlık olarak göstermektedir (Schimmel, 1999, s. 323).

⁷ Augustinus, teslisi analogilerle de açıklamaya çalışmıştır. O bu amaçla gerek insanda gerekse bazı nesnelere bulunan özellikleri teslise örnek vermektedir. Örnek olarak: teslisin kozmik dünyadaki yansıması, tanrısal sanatın tezahürü olan varlıklardaki birlik, güzellik ve düzendir. Her varlıkta ister cisim olsun, isterse ruh, bu üçü vardır. Birlik, güzellik ve düzen ferdi varlıklarda olduğu kadar, varlığın bütününde de bulunur. Her varlıktaki bu üç unsur nasıl ondan ayrılmaz gerçekse, tanrısal varlığın unsurları da öyle gerçektir. Benzer analogiler için bkz: (Özcan, 1999, s. 88-89).

kalam metafizik bir prensip değildir. O bir şahıstır ve şahıs olarak Tanrı'dır. Bu sebeple onda bir değişme yoktur, ezeli ve ölümsüzdür. Augustinus, Logos'un söz anlamının yanında sebep anlamını da teolojisinin temellerinden biri yapmıştır. Buna göre Kelam sadece Baba'nın sözü değil, O'nun yaratılan eserlerle ilişkisini de en iyi şekilde gösteren yaratma sebebidir (Özcan, 1999, s. 90-93). Burada kutsal ruhun da ilk iki unsura eşit tanrısal üçüncü şahıs olduğu, onlar arasında cevher birliği olduğu ve onlar kadar tanrı olduğu ifade edilmektedir.

Tarihsel süreçte teslis doktrinine içerden yapılan eleştirilere Hristiyan bilginleri cevap vermişlerdir. Bunlardan biri Kadı Abdulcabbar'ın da çağdaşı olan monofizit bir Hristiyan filozofu Yahya b. Adiyi'dir (Öl. 364/ 974). O, Hristiyan teslisinin mantıklı olduğunu ve her zaman bunu ispatlamanın mümkün olduğunu belirtmiştir. O'na göre teslis, aslında üç sıfatla mücehhez biricik cevher demektir. Bu sıfatları akl (intellect), akıl (connaissant) ve makul (Connu) ile izah eden Yahya b. Adiyi bu örneklerde şunu açıklamaktadır: "Biliyoruz ki oğul, insan tabiatı ile birleşmiştir. O, bu haliyle akl ile mukayese edilebilir ki, bilgi anında bilinmiş olan şeyin mücerred zatı ile birleşmiş ve onunla bir tek şey olmuştur. Fakat makul, yani fiilen kavranmış şey, aksine bilgi olamaz, yani akıl onu kavrar ve bu tarzda onunla birleşmiş olur. İşte bunun için makul, insan tabiatıyla birleşmemiş olan Ruh'u'l-Kudüs ile mukayese edilebilir" (Ayдын, 1982, s. 144).

Teslis anlayışının havariler döneminde olmadığını ileri süren Arthur Weigall, teslis kelimesinin İncilin hiçbir yerinde geçmediğini, bunun eski putperest kavramı olarak Hristiyan teolojisine uygulanmasının, üçüncü varlık olan Kutsal Ruh'un tanınmasıyla mümkün hale geldiğini belirtmektedir. O, Tanrı'dan oluştuğu şekliyle kutsal ruh düşüncesinin, ilk zamanlardan beri Yahudiler tarafından bilindiğini vurgulamaktadır. İbranice "ruaç" olarak kullanılan bu kelime sözlükte "rüzgâr" veya "nefes" anlamına gelir, bu varlık Yunancaya teolojide "pneumatik" olarak geçmiştir. Bu rüzgâr veya nefes şeklindeki hayatın kutsal ruhu kavramı eski dinlerde de bulunur. Kutsal Ruh'un ilk gelişi hikâyesi "esen güçlü rüzgâr gibi ortaya çıkan" olarak tarif edildiği için, Ruh hakkındaki ilk kavramlar rüzgâr ve nefese götürmüştür (Weigall, 2002, s. 107-108). Arthur Weigall, Tanrı'nın ne bir kişi ne de üç kişi olduğunu; O'nun her türlü şekil ve sınırdan münezzehe olduğunu belirtmektedir. O'na göre Tanrı başlangıç ve sondur, her şeyin ve zamanın aslı ve özüdür; Tanrı'yı kesinlikle bir içinde üç veya birdeki çokluk veya basitçe bir olduğunu düşünmek anlamsızdır. O, sayılardan münezzehe, akli bölünmelerden ve birleştirmeden de beri; sonsuzluğun ya da sonluluğun çok üstünde; tek veya çok tanrıcılıkla ima edilen tanımlamaların da çok üstündedir. Weigall'e göre ruhi kavrayışta Tanrı her şeydir, bütündür ve bu nedenle de O, birden fazla ve birin muhtemel parçalarının hepsinden az değildir, O hepimizi kapladığı için kişidir ve her şeyi kapsadığı için kişi değildir; İnsan düşüncesinin ötesinde ve bizim üç boyutlu kavrayışımızın dışındadır. Kısaca O bütündür ve bütünün tüm parçaları, bölümleri ve özellikleri ondadır (Weigall, 2002, s. 106-107).

Thomas Michel, teslis ile ilgili bazı bilgilerin kaynağı olarak Arap putperestliğini göstermektedir. O, Hicaz bölgesinde yaşayan Hristiyanların dini eğitimlerinin yetersiz olması sebebiyle Hristiyan öğretisi ile ilgili sağlıklı bilgilerinin oldukça az olduğunu, bu sebeple Arap Hristiyanların müşrik kavramlarını kolaylıkla benimsemiş olabileceklerini ifade etmektedir. Söz konusu Arap Hristiyanlar Yüce Tanrıyı Baba ile, Meryem'i Ulu Ana ile ve İsa'yı da fiziksel olarak Tanrı ile Meryem'den doğan oğul Rab ile özdeşleştirmişlerdir. O, bu şekildeki inancın kilise tarafından reddedilmesinin yanında Kur'an'ın da Hicaz'da yaşayan yarı Hristiyan bir müşrikliği lanetlediğini (Michel, 1992, s. 72-73) belirtmektedir.

Michel, İsa ile Tanrı arasındaki ilişkiyi anlamak için sofi yazarların bahsettiği hulul ve ittihad kavramlarından yararlanmak gerektiğini belirtmiştir. O, Ortaçağ Arap Hıristiyan yazarların İsa'nın Pederi ile irtibatını anlatmak için bu terimi kullandıklarına vurgu yapmıştır. O, Tanrı ile bu özel bağından dolayı İsa'ya "Tanrı Oğlu" denildiğini, hiçbir zaman bu nitelendirmenin fiziksel bir doğum anlamı taşımadığını belirtmiştir. Tanrı Oğlu unvanı İlkçağ kilisesinin İsa'nın kesinlikle hiçbir benzeri bulunmayan tabiatına imanını ifade etmek için kullandığı bir yöntem olduğunu Michel (1992, s. 66-67) belirtmektedir. Bu sebeple Hıristiyanlar Tanrı'nın İsa aracılığıyla insanlarla iletişim kurduğuna inanmaktadırlar.

B. KADI ABDULCABBAR'A GÖRE HİRİSTİYAN MEZHEPLERİNİN TESLİSE DAİR GÖRÜŞLERİ

Hıristiyanların teslis anlayışları hakkında Kadı Abdalcabbar, önce onların görüşlerine yer vermekte akabinde de bu görüşlere eleştiriler yöneltmektedir. O, yaşadığı dönemde mevcut Hıristiyan mezheplerinin çoğunun, Allah'ın eşyanın yaratıcısı olduğu; yaratıcının ise diri ve konuşan olduğu düşüncesine sahip olduklarını ifade etmektedir. Bu Hıristiyan gruplar, Allah'ın diri olan yönünün Ruh'u'l Kudüs olarak isimlendirilen ruh olduğu ve konuşmasının ise ilim olduğu görüşündedirler. Bazı Hıristiyanlar da "Hayat"tan maksadın O'nun kudreti olduğunu söylemektedirler. Kadı Abdalcabbar, Hıristiyanların Allah'ın kelimesi ve kudretini ezeli sandıklarını ve Kelime'yi de Oğul olarak kabul ettiklerini; ayrıca yeryüzünde Oğul'un da insan bedeninde ortaya çıkan İsa Mesih olduğunu onayladıklarını, ancak mesih isminin ortaya çıkışında ihtilafa düştüklerini nakletmektedir. Ona göre bazı Hıristiyanlar oğul için, O'nun kelime olduğunu, cismin ona sonradan iliştiğini; bir kısmı ise O'nun cisimsiz kelime olduğunu; bazıları da O'nun bir beden olarak -yani kelime, Meryem'in rahminde şekillenmiş bir beden- insanlar için ortaya çıktığı düşüncesine sahiptir. Ayrıca kelimenin oğul olduğu konusunda Hıristiyanlar arasında fikir birliği olduğu, Kutsal Ruh ve kelime olan oğulun teslisin bir unsuru olarak tek yaratıcı ilah olduğu ve tek cevherden meydana geldiği şeklindeki görüşlerine sahip olduklarını da Kadı Abdalcabbar (1962-1965, s. 81) nakletmektedir.

Tarihsel süreçte Hıristiyan mezhepleri teslis konusunda ittifak etmişlerdir, ancak bunları hayat ve ilim gibi unsur olarak görmemişlerdir. Bazılarına göre üç unsurdan her biri tek başına hayy, nutk sahibi ve ilahtır. Bazıları ise ilah isminin bu üç unsur için kullanılamayacağı görüşündedir. Yine onlara göre oğul, babadan doğmamış, doğduğu zaman Mesih'in cisminde bedenlenmiş ve onunla birleşmiştir. Hudus bedene ve nasuti kısma yöneliktir. Bunlara göre mesih, insan ile ilahın birleştiği bir varlıktır. Her biri ayrı bir cevher, uknum ve değişik tabiattadır. Biri kadim bir cevher iken diğeri muhdes yani sonradan olmadır. Biri tam bir insan, diğeri tam bir ilahtır. Aralarında gerçekleşen birleşme, kadimin kademini iptal etmediği gibi muhdesin hudusunu da iptal etmemiştir. Bu ikisi tek bir mesih ve bir tek tabiat haline gelmiştir. Bunlar cevherin yerine tabiatı, uknumun yerine de şahsı geçirmişlerdir (Şehristani, 2014, s. 193-194). Bazı İslam âlimleri, Hıristiyanların İsa'yı anne yönünden nâsûtî (insan), baba yönünden lâhûtî (ilâh) saymak suretiyle, O'nu cins birliği gerektirecek şekilde oğul olarak nitelendirdiklerini belirtmektedir. Bazıları da Hıristiyanların İsa'yı yüceltmede aşırı gittiklerini, bunu Allah'ın İsa'ya hulûl ederek onun bedeniyle veya ruhuyla birleştiği iddiasında bulduklarını nakletmektedir (Gürkan, 2011, s. 550-551).

İlk dönem Hristiyan mezhepleri olarak Yakubiyye⁸, Nesturiyye⁹ ve Melkiyye¹⁰'den bahseden Kadı Abdulcabbar gibi Şehristani de Hristiyanların yetmiş iki fırkaya bölündüklerini ve en büyük fırkaları olarak bu üç mezhebi zikretmektedir. Gerek Kadı Abdulcabbar gerekse Şehristani bu üç fırkanın teslis konusunda birleştikleri görüşleri şöyle sıralamaktadırlar: "Yaratıcı ilah, tek cevher ve üç unsurdan oluşur. Bu unsurların biri baba diğeri oğul, üçüncüsü de Kutsal Ruh'tur. Oğul kelimedir, kutsal ruh hayattır, baba kadim, hayy ve mütekellimdir. Bu üç unsur bir cevherde, cevher bakımından birleşmiş, temel bakımından ayrılmıştır. Oğul Baba'dan meydana gelmiş, Baba Oğul'un Babası, Ruh'u'l Kudüs ise Baba ve Oğul'dan süzülmüştür. Oğul'un oğulluğu soy olarak değil, kelimenin akıldan türemesi; sıcağın ateşten, ışığın güneşten çıkışı gibidir". Bunun ise tek cevherden meydana geldiği düşüncesi hakimdir. Bazı Hristiyanlar teslisi güneş ve ışığı bir cevherde; cevher olma bakımından birleşmiş, ancak ayrı iki şahıs olarak farklı görmüşlerdir (Kadı Abdulcabbar, 1962-1965, s. 104; Şehristani, 2014, s. 191-197). Bunu Tertullianus "Tanrı'nın üç ayrı kişiden oluşan tek bir öz olduğunu; Oğul ve Kutsal Ruh'un Baba'nın varlığının bölünmesiyle ortaya çıkmadığını, güneş ışınları gibi O'nun varlığının uzantıları olarak" (Çamsun, vd., 2004, s. 115-116) açıklamıştır. Kadı Abdulcabbar'a göre ezeli olan üç unsurun cevherlikte birleştiği, şahsiyette ayrıştığı düşüncesi hakikatten uzak bir fikirdir. Çünkü güneşin ışığı güneşten farklı ve ayrı, sıfatı da onun sıfatından ayrıdır. Bu ise onlara göre unsurluk konusunda doğru bir fikir değildir (Kadı Abdulcabbar, 1962-1965, s. 104). Söz konusu Hristiyan mezhepleri, oğulun mesih diye isimlendirilen kişide birleştiği, insanlar için ortaya çıktığı, çarmıha gerildiği ve öldürüldüğü konusunda ittifak etmişlerdir. Onlardan Yakubiyye ve Nesturiyye, unsurların cevher olduğunu, cevherin de üç unsuru oluşturduğu görüşündedirler. Melkiyye mezhebinden bazıları da bu fikre katılmakla beraber kadim varlığın, üç temele sahip bir cevher olduğu düşüncesindedirler. Onlara göre temel (asıl) cevherdir, cevher ise temelsizdir ve O'nun için sayı yoktur. Nesturiler Tanrı'yı bir ve vücut, hayat ve ilim olmak üzere üç unsurun sahibi olarak kabule etmektedirler. Bu üç uknum, tanrının zatı üzerine zait de değildir, O'nun zatıyla aynı da değildir, kelime İsa'nın bedeniyle birleşmiştir, ancak karışma şeklinde değildir. Bu birleşme Melkiyye ve Yakubilerden farklı olarak birleşmenin, güneşin kristal üzerindeki aydınlığı ve nakşın mühür üzerindeki zuhuru gibi gerçekleşmiştir. (Kadı Abdulcabbar, 1962-1965, s. 82; Şehristani, 2014, s. 191-193). Şehristani, Melkaniyye mezhebinin teslis ile ilgili görüşlerine yer vermektedir. Onlara göre kelime Mesih'in bedeni ile birleşmiş ve onun insani yönüyle beden bulmuş; kelimedenden maksadın ilim olduğunu Ruh'ul Kudüs'ten maksadın da hayat unsuru olduğunu, bedenlenme ile beraber İlim'in oğul olduğunu söylemişlerdir. Bunlardan bazılarına göre kelime ile İsa Mesih'in bedeninin kaynaşması sütün suya karışmasına benzediği için, Mesih külli olarak nasuttur, kadim ve ezeldir. Onlara göre Baba tanrı birdir, her şeyin malikidir, görülen ve görülmeyen her şeyin yaratıcısıdır. İsa, onun oğlu olarak bütün âlemin zuhurundan önce Baba'dan neşet etmiştir, yaratılmamıştır, baba ile aynı cevherden olup

⁸ Monofizit Süryanilerdir. I. Efes Konsili'nde İsa Mesih'in Baba ile aynı özden olduğu görüşü onaylanmış, birleşmeden sonra İsa Mesih'te tek tabiat ve tek uknumun var olduğu kararı alınmıştır. İsa'nın Tanrı olduğu ve sadece ilâhî tabiat taşıdığı inancıyla, İsa'nın beşerî yanını yok eden ve onu tamamen tanrılaştıran bu görüş, Antakya ve İstanbul kilisesi dışında, başta İskenderiye ve Roma olmak üzere konsile katılan piskoposlar tarafından imzalanmıştır. (Çelik, 1996, s. 165-166; Şehristani, 2014, s. 195).

⁹ Nesturilik, İsa'da ilahi ve insani olmak üzere iki ayrı tabiatın yan yana, birbirine karışmaksızın varlığını sürdürdüğü görüşüne dayalı olarak diyofizit akideyi savunan İstanbul Patriği Nestorius (Öl. M. 450) taraftarlarının oluşturduğu İsa merkezli cereyanlardan biridir. Antakya İlahiyat Okulunun teolojik görüşlerini savunmaktadır Geniş bilgi için bkz. (Albayrak, 1997, s. 73; Maclean, 1951, s. 323).

¹⁰ İslam literatüründe Melkit mezhebinden Melkiyye, Melikiyye, Milkaniyye ve Melkaniyye olarak bahsedilmiştir (Aydm, 1982, s. 156).

hak ilahtan gelen hak ilahtır. İnsanlığın kurtuluşu için gökten inip Ruhü'l Kudüs ile bedenlenmiş ve insan olmuş, Bakire Meryem'den doğmuştur (Şehristani, 2014, s. 191-192).

Hıristiyan mezheplerinin bu dönemde ihtilafa düştükleri bir konu da Temel (asıl)'dir. Bazı Hıristiyan mezhepleri temeli duyular, bazıları şahıslar, bazıları ise sıfatlar olarak tanımlamıştır. Kadı Abdulcabbar, onların teslisi bir cevher, üç duyu ve üç şahıs şeklinde ifade etmeye çalıştıklarını ve cevherlik konusunda fikir birliğine vardıklarını, ancak temel konusunu asıllara ayırmada ihtilaf ettiklerini belirtmektedir. Ona göre Hıristiyanların bir kısmı: "Biz farklılık olduğunu söylemeyiz ancak deriz ki; o üç unsur bir cevherde birleşmiştir" şeklinde düşünürken, bazı Nesturiler sadece unsurlardan her birinin diri ve konuşan bir ilah olduğunu Kadı Abdulcabbar (1962-1965, s. 83) nakletmektedir. Geriye kalan Hıristiyanlarda, ilahtan herhangi bir unsurun ayrılmasıyla O'nun diri ve konuşan olamayacağı görüşü hakimdir.

Yakubiye mezhebi, Tanrı'nın üç unsurunu kabul etmekte, ancak diğer mezheplerden farklı olarak Tanrı'nın Kelime'sinin ete ve kana büründüğünü, böylece İlahın Mesih olduğunu, zahir olanın da O olduğunu söylemişlerdir. Şehristani bu fırkadan bazılarının "İsa peygamber Tanrı'dır"; bazılarının ise "Lahut nasut ile zuhur etti, İsa Mesih'in nasutu, cevherin tezahür ettiği yer oldu" dediklerini aktarmıştır. Onlara göre bu durum bir parçanın somut bir şekilde ona hululü veya sıfat hükmündeki kelimenin birleşmesi tarzında olmamıştır. Yakubilerin çoğunluğuna göre Mesih tek bir cevher ve tek bir unsurdur, ancak iki cevherden neşet etmiştir. Bazen de iki tabiattan neşet eden bir tabiat olduğunu söylemişlerdir. Bu nedendir ki nefis ile beden birleşmesi gibi kadim ilahın cevheri ile muhdes insanın cevheri de terkip yoluyla birleşip tek bir cevher ve tek bir uknum olmuştur. Bu bütünüyle ilah ve bütünüyle insandır. Ancak ilah insana dönüştü denebilirken, insan ilaha dönüştü denemez. Tıpkı ateşe atılan bir kömür parçası gibi, kömür ateşe dönüştü denirken, ateş kömüre dönüştü denemez. Halbuki o, özü bakımından ne ateştir ne de kömürdür, o artık bir kor parçasıdır. Yakubilere göre Kelime, insan-ı cüz'i ile birleşmiş, insanı külli ile birleşmemiştir. Birleşmeyi bazen imtizaç ile bazen de insan suretinin parlak bir aynaya hululü gibi açıklamaktadırlar. Yakubilere göre Mesih iki cevherden biri olarak ilahtır ve doğmuş olmasından dolayı da Meryem bir ilah doğurmuştur. Onlardan bazılarına göre kadim cevherin iki yönü vardır, bir açıdan kadim diğer açıdan muhdestir. Yakubilerden bazıları, Kelime'nin Meryem'den hiçbir şey almadığını, suyun oluğa uğraması gibi ona uğradığı düşüncesindedirler. Melkaniye fırkasına göre, Mesih nasut'i külli ve ezeli olduğu için Meryem cüzidir. Cüz'i ise külliyi doğuramaz, doğuran kadim uknumdur (Şehristani, 2014, s. 195-196). Yakubilerin iddia ettiği gibi gerçekte iki şeyin tek şeye dönüşmesinin muhal olduğunu ileri sürerek bu fikri Kadı Abdulcabbar (1962-1965, s. 138) batıl olarak nitelendirmektedir. Burada tek şeyin, iki şey olmayacağı, bir şeyin de şeylere bölünmesinin muhal olduğu, bunun da aynı zamanda iki şeyin bir tek şey olmasını imkânsız kıldığı gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Kadı Abdulcabbar'a göre bazı Hıristiyanlar "kelime"nin ilim olduğunu söylerken, bu isimlendirmenin konuşma ile ilgisinden kaynaklandığı düşüncesindedirler. Onlardan bazıları kelime ve konuşmanın ilim olmadığı görüşünde iken, bazıları ise "ruh"un kudret olduğu görüşünü ileri sürmüşlerdir. Mesih ve birleşme konusunda da Hıristiyanların ihtilaf ettiklerini Kadı Abdulcabbar belirtmektedir. Bu noktada Nesturiler, Mesih'in insan ve ilah (mesih-memsüh) olduğunu, bu ikisinin ise

birleşip bir tek varlık olduğu düşüncesindedirler. Nesturilerin Mesih'in gerçekte iki cevher olduğunu; iki cevherden biri olan kelimenin, Meryem'den doğuncaya kadar bu durumunun devam ettiği, kaybolmadığı; bazen de birleşme yerine, insan haline dönüştüğü, bazen de insan şekline dönüşmeyi birleşme şeklinde algıladıklarını Kadı Abdulcabbar (1962-1965, s. 83-84) belirtmektedir.

Melkitler¹¹, MS. 680'de yapılan III. İstanbul Konsil kararlarına uygun olarak, İsa'da iki tabiatın yanında iki irade ve iki cevherin de var olduğu fikrine sahiptirler (Işık, 2013, 22). Bu konuda Melkit¹² kilisesinin Mesih için biri ezeli diğeri sonradan olan (muhtes) iki cevherden meydana geldiği düşüncesine sahip olduğunu Kadı Abdulcabbar da (1962-1965, s. 84) belirtmektedir. Ya'kubiye mezhebi mensuplarının çoğu, Mesih için tek cevherden meydana geldiğini, ancak iki cevherden oluşsa da "ilahî" olan ezeli kısmın, diğeri insani cevher ile birleştiği ve tek cevher (öz)'e, tek unsura dönüştüğünü; bir kısım ise tek yaratılışa dönüştüğünü ileri sürmektedir. İki cevherin aslında tek cevher olduğunu savunan Ya'kubiye mezhebi mensuplarının bir kısmı, birleşmenin meşiet (dileme) anlamında olduğunu, gerçekte ikisinin birleşmediğini; kimisi de umumi cevher insan-ı külli ile birleşti, kimisi insan-ı şahsi ile birleştiğini söyleyerek ihtilafa düşmüşlerdir (Kadı Abdulcabbar, 1962-1965, s. 85). Kelime ve cesedi bir saymayan Hristiyan mezheplerinin, kelimenin mesih olduğu konusundaki birleşmenin oluş şeklinde de ihtilafa düştüklerini Kadı Abdulcabbar vurgulamaktadır. Birleşmenin nasıl ve hangi şekilde meydana geldiği konusunda, bazıları bu birleşme kelimenin insanla karışma (mezc) şeklinde olmasıyla gerçekleştiğini; bazıları ise kelime bedene yerleşti (hulul), ona sarıldı ve beden üzerinde öylece devam ettiği görüşündedir. Bazı Hristiyanlar da bu şekillerin hiçbirisinin olmadığını, ancak insan suretinin parlak bir aynada ortaya çıkışı gibi tezahür ettiği; bir kısmı ise yüzüğün çamura basılması, çamurun izinin yüzükte iz bırakmaması, ama çamura dalışı şeklinde ortaya çıktığı fikrindedir (Kadı Abdulcabbar, 1962-1965, s. 84).

Maruniler¹³, "Mesih tek unsur ve iki cevherdir, ancak tek ilah olarak bizi kurtarmak için çarmıha gerildi" düşüncesindedir. Marunilerden bazıları ise kelimenin ibret (delil) olması için eylemleri sırasında

¹¹ Antakya Kilisesi 451 Kadıköy Konsili'nden sonra ikiye bölünmüştür. Bunlardan birini monofizit Yakubiler (Süryaniler), diğeri de Kadıköy'e bağlı grup temsil etmiştir. Kadıköy taraftarları daha sonra, İmparator taraftarları anlamında veya diyofizit olmalarından dolayı monofizitler tarafından Melkitler olarak isimlendirilmişlerdir. Maruniler de kendilerinin Kadıköy Kilisesine bağlı bir kilise olduklarını, VII. Yüzyılda Melkitlerden veya Süryani Monofizitlerden ayrı bir grup olarak mezhep özelliği kazandıklarını belirtmektedirler. Melkitler zamanla Antakya kilisesinin ayin ve geleneklerini terk ederek İstanbul Ortodoksluğunu benimsemişlerdir. Melkit adı sadece Bizans Kilisesine tabi olanlara verilen bir isimdir. (Gündüz, 1998, s. 255; Işık, 2013, s. 24). Şehristani'ye (2014, s. 191) göre Melkaniyye, Melka tarafından oluşturulan ve Anadolu Hristiyanlarının büyük kısmını kapsayan bir fırkadır.

¹² 451 Kadıköy Konsili'nin iman formülünde Melkitlerin doktrinlerinin iman esasları özetle şöyle yer almıştır: "Biz, Rabbimiz İsa Mesih'in ulûhiyette tam, insaniyette tam olduğuna, onun hakiki Allah ve hakiki insan olduğuna, onun düşünün bir ruh ve vücuttan meydana geldiğine, ulûhiyette Baba ile aynı cevherden, insaniyette bizimle aynı cevherden olduğuna, günah hariç bize benzediğine, ulûhiyete göre asırlar öncesi Baba'dan doğduğuna, insaniyete göre bizim selametimiz için son zamanlarda doğduğuna, Allah'ın annesi bakire Meryem'den doğduğuna inanırız. İki tabiatlı biricik oğuldur. Bu iki tabiat karışmamıştır, birbirine dönüşmemiştir. Bölünemez, ayırlamaz. Zira birleşme, tabiatların ayrılığını ortadan kaldırmamıştır. Tabiatlardan her biri kendi özel varlığını korumuştur" (Aydın, 1998, s. 107).

¹³ Lübnan'da yaşayan Suriye kökenli bir Hristiyan mezheptir. İsa'nın şahsıyla ilgili tartışmalarda monoteist görüşü savunan Maruniler, kendilerini Aziz Maron'a dayandırmaktadırlar. Maruniler daha sonra Katolikliğe yaklaştıklarıdır (Gündüz, 1998, s. 248; Işık, 2013, s. 12-22).

Mesih'e dahil olduğunu, başka zamanlarda ayrıldığını; suyun arkta aktığı, mızrağın havada geçtiği gibi, Mesih'in de (kelime- ruh birleşmesi sırasında) Meryem'in karnından geçtiği düşüncesine sahiptirler. Maruniler Mesih'in latif bir cevherden meydana geldiğini, bu cevherin ruhani, halis, katışıksız ve birleşmeksizin olduğunu, ancak Meryem'den alınmış bir cisim olarak dört tabii unsur (su-hava-toprak-ateş)'dan meydana geldiğini iddia etmişlerdir. Kadı Abdulcabbar, Mesih'in ilk olarak Meryem'den meydana geldiğini söyleyen meşhur Hıristiyan mezheplerinden de isim vermeden "İsa şerefli, salih bir peygamberdir. Allah onu kerim ve kendine itaat için yüceltti ve onu oğul olarak adlandırdı. Oğul olması doğum yoluyla değil evlat edinme yoluyla" şeklindeki görüşleri (Kadı Abdulcabbar, 1962-1965, s. 86) aktarmaktadır. Görüldüğü gibi başta Yakubi, Nesturi, Melkit ve Maruni kiliseleri olmak üzere Hıristiyanlar, üç unsurun mahiyeti, cevherliği ve birbirleriyle ilişkisi gibi konularda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

C. TESLİS VE UNSURLARI İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERE KADI ABDULCABBAR'IN ELEŞTİRİLERİ

Kadı Abdulcabbar'ın teslis ve unsurları ile ilgili Hıristiyanların görüşlerine yaptığı eleştiriler birkaç noktada yoğunlaşmıştır. Bunlar teslisi oluşturan varlıkların cevher olarak özellikleri, ezeliyeti, hayy, konuşan ve ilim sahibi olmaları, unsurların ittihadı, Baba ve Oğul nitelendirmeleri şeklinde sıralanır. Burada söz konusu eleştiriler ayrı ayrı incelenecektir.

1. Teslisin Cevher Olması ile İlgili Görüşlere Eleştirisi

Teslisin unsurlarının cevher olduğu noktasında Hıristiyan mezheplerinin görüşleri mevcuttur. Kadı Abdulcabbar, Hıristiyanların "bir cevher bir cümledir" sözleri anlamsız bulmakta ve Onun her bir parçasının diğerinden farklı olduğunu ileri sürmektedir. Hıristiyanlara yönelik eleştirilerinde, onların "tek cevher" sözü ile mecrasında devam eden bir özelliği açıklamadıklarını ve öyle bir unsuru ifade etmediklerini ve çelişkilerinin devam ettiğini Kadı Abdulcabbar (1962-1965, s. 91) belirtmektedir. Buradaki çelişki bir kişinin bir şey hakkında hem var hem yok demesindeki çelişki gibidir.

Kadı Abdulcabbar, Hıristiyanların cevher konusunda, üç unsurun cevherinin bir tek cevher olduğunu söylemeye mecbur kaldıklarını vurgulamaktadır. Onlara göre sıfat olarak Baba neyi hak ediyorsa Oğul da onu hak ediyor ve O'nun cevheri babanın cevheri gibidir. Abdulcabbar'a göre eğer bir şeyin benzerini üstün sıfatlarında ona muhalif olduğu halde cevherlik yönüyle ispat etmek doğru olursa, onun cevherinden bir şeyin çıkması da doğru olur. Bu durum onların baba ve oğulun yokluğuna inanmamalarını gerekli kıldığı gibi, babanın da ezeli baba olarak çıkmasına inanmamalarını zorunlu kılar. Ona göre oğulun cevheri babanın cevheri olursa, oğulun da baba olması zorunlu olur. Oğul'u baba olarak tespit ettiğiniz zaman, oğulun cevheri babanın da cevheri olur ki bu durumda onların oğulu baba olarak ispatlamaları gerekir (Kadı Abdulcabbar, 1962-1965, s. 96-97). Hıristiyanlar babalığı ilahi sıfat saydıkları için eksikliklerden münezzeh görmüşlerdir. Bu durumda oğulun baba olması noksanlık ifade ettiği için görüşleri isabetli olmamıştır.

Melkaniyye mezhebinin "cevher unsurdan başka bir şeydir" fikrine karşılık, Kadı Abdulcabbar şu soruları yöneltmektedir: "Cevher ondan farklı bir şey olmadığı halde nasıl onun dışında olur? Nasıl akıl ediyor? Eğer bu doğru ise gerçekte cevherin ondan farklı bir şey olması nasıl uygun olacak? Eğer gerçekte böyle ise cevherin onun varlığından gayri oluşundaki tenakuz ne olacak?" O'na göre unsur üç tane

olunca ve cevher de bunun dışında sayılınca, o zaman dördüncü bir varlık için iki varlık daha kabul edilmiş olacağından bu fikir makul değildir. O'na göre eğer cevher olmaları açısından unsurların tek bir varlığa dönüştüklerini düşünüyorlarsa o zaman kendilerinin "cevher ondan başkadır" sözüyle çelişkiye düşmüş olurlar. Onların cevher dördüncü bir varlığın parçasıdır demeleri de doğru olmadığı gibi üç unsurdan biridir demelerini de Kadı Abdulcabbar (1962-1965, s. 97) eleştirmiştir. Burada onların, o dördüncü bir unsur değildir demeleri ile ondan farklı bir cevherdir demeleri arasında bir fark yoktur. Bütün bu deliller, onların bu düşüncelerinin muhal olduğunu ortaya koymaktadır.

Hristiyanlara göre ilahın unsursuz cevherden ayrı, unsurun cevhersiz veya ikisinin bir arada olması mümkündür. Eğer ilah cevher ise onlara göre cevher unsursuz olarak vardır, o zaman onların baba, oğul ve kutsal ruhu ilahlıktan çıkarmaları zorunlu olur. Kadı Abdulcabbar'a göre Hristiyanlar, eğer ilah için "cevhersiz olarak unsurdur" derlerse, o zaman ezeli olan cevherin ilah olmadığını söylemeleri de zorunlu olur ki bu da onların görüşlerini terk etmeleri anlamına gelir. Ona göre, onlar "cevher üç unsurdan oluşan bir yapıdır" diyorlardı; eğer ilah o ikisidir derlerse o zaman baba, oğul ve kutsal ruhun ilah olmadığını söylemeleri gerekir; kim böyle bir ilaha iman ederse, bir ilaha iman etmiş olmaz, kim inkâr ederse bir ilahı inkâr etmiş olmaz. Bir kişinin "Bu üçtür, ondan başka bir şey yoktur sözünün, bu üçtür ve onunla beraber bir şey daha var" sözü gibidir. Bu o şeyin üç dışında başka bir şeyin de varlığını gerektirir ki bu ise o şeyin ispatını veya inkârını gerekli kılar. Bu birdir ve bir sözü onun bir olduğunu gerektirir. Bunun üzerine sayıları artırmayı gerektirmez. Kadı Abdulcabbar'a göre Hristiyanların "unsurların tek cevher olması gerekir" sözünün anlamı, onların tek cevherin varlığını ispatlamalarını gerektirir. Bu durumda "Unsurlar cevherdir, Cevher ise başka bir cevherdir" demeleri gerekir. Bu onlara iki cevheri ispatlamaları sorumluluğunu getirir ki bunu da onların çelişkisi olarak Kadı Abdulcabbar (1962-1965, s. 98-99) vurgulamaktadır. Burada eğer Hristiyan mezhepleri, unsurların cevher olmadığını ileri sürerlerse, o zaman unsurların tek cevher olduğu konusundaki bütün fikirleri boşa çıkmış olur.

2. Teslisin Ezeliliği ile ilgili Görüşlere Eleştirisi

Hristiyanlar, teslisin unsurlarının ezeliliğini savunmuşlardır. Teslisin ezeliliği konusunda onların "gerçekte ezeli birdir iki değil" görüşünü Kadı Abdulcabbar deliller getirerek eleştirmektedir. O, Hristiyanların ilah üç unsurdur dedikleri takdirde, tek sıfat ile onun üç özel sığata dönüşmeyeceği ve bu durumda Allah'ın bir olduğu delilinin onların görüşünü iptal edeceğini savunmaktadır. Aynı şekilde kadim varlığa yaratmada ortak olan şeylerin, zatında diğer unsurlara ezeli olarak yansması muhal olduğu için onların görüşlerini yine geçersiz kılar. Çünkü bu esas unsurlar ezeli olduğu zaman, Baba'ya has olması doğru olmadığı gibi kutsal ruh ve oğul için de mümkün olmaz. Bu düşünce oğulun varlığının baba, babanın varlığının oğul; babanın varlığının kutsal ruh, kutsal ruhun varlığının baba olmasını gerektirir. Kadı Abdulcabbar'a göre bu durumda, oğul oğuldur, ancak ezeli olan babaya yaratmasında ortak olduğundan, onun da yaratmada onun misli olması gerekir. Yine oğulun babadan bir kelime ve ilim olması gerekir ki oğul onun yerine geçmiş olsun. Bu kelime ile ilim sonsuza kadar devam eder. Veleve ki oğul oğuldan olsa bile, o da baba gibidir. Kutsal ruh konusunda da benzer şekilde Baba için kutsal ruh denildiği zaman, kutsal ruhun ruhu şeklinde sonsuza dek devam eder. Bu görüş ise kaçınılmaz olarak oğul için kutsal ruh, kutsal ruh için de oğul olmayı gerektirir. Kadı Abdulcabbar'a göre, Baba için kutsal

ruh ve oğulun beraberliği, O'nun ezeli olarak şekillenmesi açısından gereklidir. O zaman onların baba için söyledikleri "müştereklik" sözü geçersiz olur. Baba'nın ezelikte varlığı oğul ve kutsal ruha muhtaç olduğu için o zatına dönmez, illetine döner (Kadı Abdulcabbar, 1962-1965, s. 87-88). Eğer bu şekilde baba illetine (kutsal ruh-oğul) dönerse alim olması doğru olur. Kelime ve ilim olan oğulun da varlığı doğru olur ve müşterekliği devam eder. Böylece ona atfedilen sıfat da doğru olur.

Kadı Abdulcabbar'a göre Hıristiyanlar, üç şahsın (Baba-Oğul-Kutsal Ruh) ispatı konusunda Kutsal Ruh'u ezelikte Baba'ya hayat, Oğul'u da âlim olarak düşünmeleri konusunda da ihtilaf etmişlerdir. Onların varlık hakkında üçün bir, birin üç olduğu şeklindeki düşünceleri makul olmadığından, üç iken birdir demeleri veya bundan başka bir şey söylemelerinin de sonucu değiştirmediklerini Kadı Abdulcabbar (1962-1965, s. 90) belirtmektedir. Diğer taraftan Hıristiyanların ezeli varlık konusunda: o, tek cevher olması yönüyle unsurlardan meydana geldiği için muhtelif olması noktasında varlığın birleşmiş olması gerektiğinden, o birleşiktir, farklıdır" demelerinin onları ilgilendirdiğini Kadı Abdulcabbar belirtmektedir. Ona göre eşyanın varlığı birleşmiş, muhtelif ve pürüzsüzdür. Ancak eşyanın varlık olarak birleşmiş, zata ait olmayan bir sıfat konusunda da muhtelif olmasını söylemek mümkün değildir. Bilakis bu durum ancak anlam olarak gerçekleşmesini mümkün kılar. Çünkü Hıristiyanlar Babanın cevherinin pürüzsüz, âlim ve diri olduğunu, diğer unsurların da aynı özelliklere sahip olduklarını belirtmektedirler. Ancak bu durumda onların fikirlerini ispat etmeleri gerekir (Kadı Abdulcabbar, 1962-1965, s. 92). Burada bir şeyin varlığının başkası için örnek, eşsiz olması ile kendisi için muhalif olması veya var olması ile yok olması arasında fark yoktur. Sıfatlar konusunda açıklandığı gibi onun muhalif varlığı, uygun olan varlığın ispatını gerektirir ki bu da onların unsurlarda farklılık kabul etmedikleri ortaya çıkarır.

3. Teslisin Hayy, Konuşan ve İlim Sahibi Olması ile ilgili Eleştirisi

Hıristiyanlardan bazıları, insanın yaşayan, konuşan ve ölümlü olması sebebiyle bir insan olduğunu, aynı şekilde İlah'ın da hayy, konuşan ve var olan bir cevher olduğunu söylemiştir. Kadı Abdulcabbar bu düşünceyi insan konuşan, canlı ve ölü olduğundan, canlılık onun bünyesinde farklı bir şey olarak ortaya çıktığı için büyük bir hata olarak görmektedir. Gerçekte insanda bu sıfat olmaksızın söylendiği gibi olsaydı doğru olurdu, ama İnsan tek unsur değil, her biri farklı olan unsurlardan oluşmuştur. Bu durum unsurların tek cevher olmayacağını zorunlu kılmıştır. Hıristiyanlara göre, bünye genel bir cevher olarak kabul edilirse, bu cevher özel bir cevher olur. Onların bu söylemi insan için her bir parçasının diğerini desteklediği şeklindeki fikri desteklemiş olur. Böyle olunca da unsurlardan her biri için bir hüküm ve sıfat edinmiş olurlar. Bu da onların dayandığı bütün görüşleri çürütür. Ancak birçok parçadan yaratılmış insanın tek ve canlı sayılması doğru olur. Kendini oluşturan birçok parça ile ancak yaşama hakkını elde etmiş olur. Kadı Abdulcabbar'a göre ezeli olan Yüce Yaratıcının ise kendinden başka özel bünyelerle varlığını devam ettirmesi doğru olmaz. Çünkü bu şekilde bir varsayım, onun sonradan meydana gelmiş bir varlık olmasını gerektirir. Aynı şekilde Hıristiyanlara, Allah bir cevher ve üç unsurdur demeleri ile O üç unsurlu bir tek cevherdir demelerinin farklı olmadığı söylenebilir. Bu durumda eğer "unsur yönünden farklı, cevher olarak birdirler" derlerse, onlara denilir ki; "cevher olması bakımından farklı, unsur bakımından bir diyen siz değil misiniz?" Eğer onlardan birisi de "ben tek cevher sözüyle tek sıfatlanmış ve üç unsur sözüyle de onun varlığının ezeli, hayy ve mütekellim olduğunu kastediyorum" derse, bu durumda, bu görüş anlam yönünden Hıristiyanların

görüşlerine muhalif olduğundan, bu açıklamalara itibar etmeyeceğini Kadı Abdulcabbar (1962-1965, s. 104-105) ifade etmektedir. Burada Hristiyanlar, üç unsurun gerçekte tek cevher olarak oğulda birleştiği görüşündedirler. Ancak ezeli olan varlık gerçekte tek bir şey olduğundan onların bu birleşme görüşü isabetli değildir.

Hristiyanların, “Babanın varlığı kadir olmaksızın hayy’dır ve bu şekilde olması doğru olur” şeklindeki sözlerini Kadı Abdulcabbar, doğru bulmadığı gibi, O’nun varlığının âlim olmaksızın hayy olmasını da doğru görmez. Çünkü iki durumda da hayy’ın ikisinden arınmış olması gerekir. Görünüşte ikisinin durumu birleşik olduğu için O’nu bazı yönleriyle hayy olmaksızın ilimden, kudretten arınmış olarak akılla kavrarız. Şüphesiz hayy için onların ilim ve kudret olarak herhangi birinden ayrı tutulması bir eksikliktir. Eğer Hristiyanlar, Baba hayy olduğu için, O’nun etkin yaratıcı ilah olması zorunludur derlerse, bu durumda onların “İlah üç unsurdur” görüşleri geçersiz olur. Eğer fikirlerinin devamı için hayy üç unsurdur derlerse, o zaman hayatın diri olarak babayla birlikte bulunması gerekir ki bu da Kadı Abdulcabbar (1962-1965, s. 92-93) tarafından imkânsız görülmektedir. Çünkü illet kendinden başka bir hüküm gerektirdiği zaman kendisiyle birlikte başka birinin hükmünün geçerliliği kalmaz. Bu sebeple ilmin varlığının âlim olarak hem kendinde hem de başkasında bulunması uygun olmaz. Eğer alim olursa o zaman başkasının varlığının alim olmasını da gerektirir. Hristiyanların hayatı diri olarak kabul etmeleri durumunda, bu sıfat kendisiyle beraber başkası için de gerekli olur. Bu durumda hayatı hayy olarak görmeye mecbur olurlar ki bu da sonsuza dek unsurların ispatını gerektirir. Aynı şekilde baba olarak kabul ettikleri hayy’ın kendinden başka bir hayata ihtiyaç duymadığını da kabul etmeleri gerekir.

Kadı Abdulcabbar, üstadımız dediği Ebu Ali’nin üç unsur konusunda Hristiyanlara yönelttiği eleştiriyi şöyle sıralamaktadır: “Üç unsuru, Yüce Yaratıcının varlığından oluşan fail, alim veya hayy olarak düşündüğümüzde, O’na ilim isnat etmiş olursunuz ki bu oğuldur, kelime ve ruh ise hayattır. Fiilin ancak kadir olandan olması doğru olduğu için O’nda bir kudret de tespit etmeniz gerekir. Bu durumda fiil kadir olan failin varlığına ihtiyaç duyar ve varlığını alim, hayy olarak devam ettirir ki O’na da idrak, görme ve duyma isnat etmeniz gerekir. Ayrıca ‘hayy’ olanın müdrük, işiten ve gören olması gerektiğinden O’na irade de isnat etmelisiniz. Fail olan fiilleriyle ve onların bilgisi elinde olması gerektiği için, O’nun aziz, azim ve tek olması noktasında varlığının da iradeli olması gerekir” (Kadı Abdulcabbar, 1962-1965, s. 92). Hristiyanlar, hayatın diğer unsurların da hayatı olduğunu veya ilimin diğer unsurların da ilmi olduğunu söylediklerinde, onların üç etkin (fail) ilahı ispatlamalarını gerekir. Kadı Abdulcabbar’a göre eğer Hristiyanlar, fail insan olduğu için onun ilah olması gerektiğini söylerlerse o zaman da onların ilah üç unsurdan meydana gelen tek cevherdir fikirleri geçersiz olur. Diğer taraftan Hristiyanların “fiil üç unsurun fiilidir” sözleri ise onların her birinin fail olmasını gerektirir ve sonuç olarak her birinin hayy ve kadir olmasını zorunlu kılar. Bu da her birinin varlığının ilah olmasını zorunlu kılar ki onların bu fikirleri de kabul edilmez. Yine Hristiyanlar üçünün fiili tek fiildir derlerse, söylediklerine bir şey denilemez. Çünkü fiil tek olunca üç failin ispatı gerekmez, yalnızca tek failin ispatı gerekir (Kadı Abdulcabbar, 1962-1965, s. 94). Burada Hristiyanlara tek fiilin iki fail için mümkün olmadığı, bir fiilin ancak birinden olmasının doğru olduğu, diğerinin bunu bırakmasının doğru olacağını söyleyebiliriz. Neticede her fiil kendinden başka sahibinin olmasını imkânsız kıldığı için Hristiyanların yorumu geçersiz olmaktadır.

Hıristiyanların, Baba'nın varlık olarak konuşan ve canlı olması zorunlu, aksi durumda varlığının eksik olacağı sözlerine gelince, o zaman onların O'nun varlığını ezeli, kadir, işiten, gören ve anlayan olarak kabul etmeleri zorunlu olur. Tıpkı konuşma ve canlı olma konusunda olduğu gibi, O'nun varlığı cevher olma yönüyle bu şekilde uygun olmayıp mana yönüyle olursa birçok unsuru daha ispat etmek zorunda kalırlar. Onların "canlı ve konuşanın varlığı, cevherin kendindedir" sözü muhaldir. Çünkü cevherin kendinden olan şeyin onun hükmünde olması uygun olmaz. Ancak ondan farklı olursa uygun olur. Eğer cevher, cevher olduğu için canlı ve konuşma sıfatı ile sıfatlanırsa, o cevherin bir özelliği olarak böyle olması zorunludur ve üçüncü bir özellik olarak konuşma ve canlı özelliğine dahil olur, aksi taktirde illetliliği geçersiz olur. O ikisi zaten iki özellik olarak iki haslet olduğu için, üçüncü bir haslet söz konusu değildir. Natik ve hayy olan bir cevherin sadece illetine dayanarak hayy ve natik olması sebebiyle ilah olduğunu söylemeleri gerekir ki bu ise bütün hayy ve natik olanların ilah olmaları fikrini ortaya çıkarır. Hatta Kadı Abdulcabbar'a göre (1962-1965, s. 101) bu düşünce melek, cin ve insanların da ilah olmasını gerektirir. Melekler noksan oldukları için evlenmez ve anne-baba olmazlar. Ancak meleklerin insandan daha faziletli ve merteye açısından daha yüksek oldukları bir gerçektir.

4. Teslisin Unsurlarının İttihadına Yönelik Eleştirisi

Bazı Hıristiyanların, Mesih'in ittihadının (birleşmesi), ilahi ve insani olarak iki cevherden oluştuğu ve her birinin ondan bir cevher olduktan sonra teke dönüştüğü şeklindeki görüşleri, onları diğer Hıristiyanların görüşlerinden uzaklaştırmıştır. Kadı Abdulcabbar bu görüşleri, Hıristiyanların ilk dönemlerinde yaşayan bazı grupların fikirleri olarak aktarmakta ve iki yönden hatalı bulmaktadır. O hatalardan birincisi, fikirlerin Arap diline göre icra edilmesi olduğu için, bu şeriat açısından hoş görülmemektedir. İkincisi O'nun sıfatlarının kısıtlanmasıdır. Hıristiyanların "O, hayy, ezeli ve mütekellimdir" şeklindeki görüşleri, Allah'ın varlığının kadir, müdrik, mürid, semi, basar olarak sıfatlanmasını nefyettiğinden bu söylemlerinin onları inkâra ve dolayısıyla küfre götürdüğünü Kadı Abdulcabbar (1962-1965, s. 106) ileri sürmektedir. Kadı Abdulcabbar'a göre Hıristiyanların üç unsurun birleşme fikrinin iki anlam taşıdığını, bunlardan biri unsurun parçası olan şeyin İsa ile birleştiği, diğeri de birleşen şeyin üç unsurdan oluşan cevher olduğu şeklindedir. Ona göre eğer Hıristiyanlar, "Oğul onunla birleşti" derlerse, o zaman Oğul yaratıcı, fail ve ilah olur veya yaratıcıyı babası olmayan oğuldan müteşekkil kelime olan babanın yaptığını söylemeleri kaçınılmaz olur. Lakin birinin dilemesi öbürünün de dilemesini zorunlu kılar. Eğer Hıristiyanlar "İsa, ilah ve insan zatına sahip olursa ikisinin cevheri aynı olur" veya "ittihad ikisinin zatının bulunduğu şekil üzerine olmalıdır" derlerse, bu durumda İsa'nın ona yakın veya taraf olması kaçınılmaz olur (Kadı Abdulcabbar, 1962-1965, s. 114). Ayrıca Kadı Abdulcabbar, Hıristiyanlardan "O hulul etti; yakın olmadı" sözünü söyleyenleri de iki açıdan eleştirmiştir: Ona göre ya İsa'ya Allah bütününü hulul etti veya ondan bir cüz olarak hulul etti demek zorundadırlar; eğer onunla birleştiyse o zaman O ve İsa iki cevher ve iki zat olarak çıkamaz. Eğer Hıristiyanlar Tanrı ve İsa için daha önce anlattığımız Ya'kubiye Mezhebinin "iki cevher tek cevher oldu" görüşüne paralel, bir oldu veya bu birleşme iki zat ve iki cevher çıkardı ve bu iki cevher ve zat bir oldu diyorlarsa, onların bu görüşü sonsuza dek birleşmeyi de zorunlu kılar (Kadı Abdulcabbar, 1962-1965, s. 115-116). Burada Hıristiyanların İsa'nın ölümü veya çarmıha gerilmesi olayında, cevherin ondan çıktığı veya olduğu gibi birleştiği şeklindeki görüşleri sebebiyle İsa'ya tapınmalarını geçersiz kılmaktadır.

Yine Kadı Abdulcabbar'a göre Hıristiyanlar, İsa'nın cismine birleşen ilahın, kadir olan ilah olduğuna, uygun olmayan bir vuku şekliyle onda zuhur ettiğine ve onu ilahlaştırdığına inanmaktadırlar. Bu birleşme Allah'ın oğlu ve kelimesi şeklindedir. O, Hıristiyanların İsa'ya tapınmaları konusundaki fikirleri iki açıdan değerlendirir: Birincisi ilah onunla birleşti fikridir ki bu nedenle onun insani yönüne tapınmayı değil, ilahi yönüne tapınmayı hak etmektedir. İkincisi, oğul ona birleşti, o da baba gibi tapınmayı hak etmiştir. Ona göre Hıristiyanların "İsa iki cevherdir" sözleri onun lahut (ilahî) ve nasut (insani) olduğunu, "Onunla birleşti" sözleri ise ilah olmasını gerektirmektedir. Diğer taraftan Hıristiyanların "cevher veya oğulun üç unsuru kapsadığını" söylemeleri, onların birleşme konusundaki geçersiz sözleri bu iki yönü de geçersiz kılmaktadır. Kadı Abdulcabbar'a göre Hıristiyanlardan kim bu birleşmenin "meşiet"¹⁴ manasında olduğunu söylese, o zaman bu görüşleri üç kısma ayrılır: 1- O ikisinin meşieti farklıdır, ama meşiette ittifak etmeleri zorunludur. 2- Lahut'un dilemesi Nasut'un da dilemesidir. 3-Nasut'un dilemesi, Lahut'un da dilemesidir. Hıristiyanların "ittihad ile lahut'un dilemesi nasut'un dilemesine dönüştü" şeklindeki sözlerine binaen Kadı Abdulcabbar, ezeli olan yüce insan ve ezeli olan Allah'ın iradesinin tek bir mahalde olmayacağını, bu sebeple onların fikirlerinin geçersiz olduğunu (1962-1965, s. 116-117) belirtmektedir

5. Baba ve Oğul Nitelendirmelerine Eleştirisi

Hıristiyanlara yöneltilen eleştirilerden biri de baba ve oğul nitelendirmeleridir. Tanrı için baba ve oğul nitelendirmelerine Kadı Abdulcabbar da çeşitli eleştiriler yapılmıştır. O'na göre Hıristiyanlardan her kim Baba için, oğulluk ve keramet anlamında mesih'in babası ifadesini kullanırsa bu düşünce onların "Baba" fikrini geçersiz kılar. Baba için ölüden canlı çıkması doğru olmadığı gibi, ölü iken onun oğlunun olması da uygun olmaz. Ona göre bununla ancak baba ve oğulun tertipte, ihtisasta ve ahkamda aynı şeylerle alakalı olması istenir ki bu ise ezeli olan Allah hakkında düşünülemez. Bu görüşe göre bütün peygamberler Allah'ın oğul edinmesi yönüyle onun oğlu olurlar. Ancak Kadı Abdulcabbar'a göre bu, İsa için diğerlerinde olmayan özel bir durumun varlığı gibi bir zorunluluk ortaya çıkarır. Gerçekten insanın benzeşme ve kardeşlik cihetiyle başkalarını kardeş ve oğul edinebileceğini ve Hıristiyanlardan "Allah bu anlamda evlat edindi." ile "O başkalarını kardeş edindi" diyen arasında hiçbir fark olmadığını Kadı Abdulcabbar (1962-1965, s. 106-107) vurgulamaktadır. Burada Hıristiyanların "Allah babadır ve onun oğlu vardır" şeklindeki görüşlerinin yanlış ve geçersiz olduğunu söyleyebiliriz.

Hıristiyanlar İsa'yı, Allah erkek olmaksızın yarattığından, O'nu Allah'ın oğlu olarak nitelendirmişlerdir. Kadı Abdulcabbar eleştirisinde, Adem'i de Allah erkeksiz ve kadınsız yarattığından, bu durumun O'nun için de geçerli olması gerektiğini savunmuştur. Ona göre eğer İsa, başkasının terbiye edilmediği bir şekilde terbiye edildi ve bundan dolayı ona onun oğlu denmesi caizdir derlerse, bu durumun bütün peygamberler için caiz olduğu söylenir. Ancak emzirme, yedirme ve içirme gibi sorumluluk alma Allah için uygun değildir. İsa'nın annesi tarafından eğitilmesi diğer insanlardan farklı değildir. Bir kişi hakkında Allah'ın bunları yaptığı düşünülürse, Adem bu konuda İsa'dan daha yakındır. Çünkü Allah onu özel kılmış, yaratmış, terbiye etmiş, ona cennetinde içirmiştir. Bütün bu işler Adem için daha orijinal ve ilktir. Eğer İsa O'nun oğludur denilirse bu durum Adem için daha öncelikli olur (Kadı Abdulcabbar, 1962-1965, s. 109-110). Mantık silsilesi içerisinde bu görüşler değerlendirildiğinde, Hıristiyan mezheplerinin konu ile ilgili görüşleri boşa çıkmaktadır. Kadı Abdulcabbar, şeyhimiz diye

¹⁴ Allah'a emirleri, hükümleri ve fiillerinde hür olması anlamında nispet edilen sübuti sıfatlardan biridir.

nitelendirdiği bir zattan şöyle bir bilgi nakletmektedir: Hakikatte oğulluk, doğan bir kimse için makul bir şekilde mecazi olmamak kaydıyla iki insandan (anne- baba) olur. Ona göre Allah için mecazi anlamda "O'nun oğlu" denilmesi doğru olmadığı gibi bir fayda da sağlamaz. O, Mecazın kıyaslanmayacağını da bilir. Örneğin bir genç kendi cinsinden olduğu halde yaşlı birisine "Ey oğlum" derse bu hoş karşılanmaz. Hayvan ve cansızlar için de "bu onun oğludur" demek uygun değildir (Kadı Abdulcabbar, 1962-1965, s. 110). Burada ezeli olan Allah'a cisim olan bir şeyle muhalefet, bizzat onun zatına yapıldığı için onun zati hakkında kullanılması doğru değildir.

Kadı Abdulcabbar, Hıristiyanlara "size göre eğer Mesih hakkında o Allah'ın kelimesi ve ruhudur denilse, o zaman İncil'de onun Allah'ın oğlu olduğunu söylemeniz nasıl uygun olur?" şeklindeki soruyla eleştiri getirmektedir. O, İsa için "O, Allah'ın ruhudur" sözünün anlamının, insanların dinlerini onunla diriltmelerinden dolayı olduğunu söylemiştir. Tıpkı kâinattaki varlıkların cesedinin onun ruhlarıyla diri olması gibi. Bu anlayış kelimeyi ve ruhu genişleterek bizden her birimizin ona ihtiyaç duyduğu şekline dönüştürülmektedir (Kadı Abdulcabbar, 1962-1965, s. 112). İsa'nın Allah'ın kelimesi olarak isimlendirilmesi gerçek anlamda kelime olması anlamına gelmez. Çünkü kelime dizilmiş harflerden oluşur ve İsa bir varlık olduğu için O'nun varlığının kelam olması doğru olmaz. Ancak insanları hidayete erdirmesi ve yaratılışı açısından Allah'ın kelimesi denilebilir.

Kadı Abdulcabbar, Kur'an ayetlerinden ruh ile ilgili örnekler vererek konuya açıklık getirmeye çalışmıştır. O'na göre Şura, 52'de Allah: "*emrimizden sana ruhu vahyettik...*" ve Kadr, 4'te "*Melekler ve Ruh (Cebrail) o gecede, Rablerinin izniyle her türlü iş için inerler*" ayetlerindeki durum Cebrail ve Kur'an'ın Allah'ın oğlu olmasını gerektirmediği gibi, İsa konusunda da aynı şekilde oğul olmasını gerektirmez. Allah'ın "*sonra onu tamamlayıp şekillendirmiş, ona kendi ruhundan üflemiştir...*" (Secde, 9) ayetine gelince, burada ruhtan maksat gerçekte ruh değildir. Çünkü böyle düşünülmesi Allah için muhaldir. Buradaki durum Hz. Adem kıssasındaki gibidir. "*Hani Rabbin meleklere... Onu düzenleyip içine ruhumdan üflediğim zaman, onun için hemen saygı ile eğilin*" demişti" (Hicr, 29). Bu ayetlerdeki ifadelerin gerçekte Allah'ın ruhu anlamında olmadığını ve onun da (Adem) Allah'ın oğlu anlamına gelmediğini, İsa hakkında da durumun aynı olduğunu Kadı Abdulcabbar (1962-1965, s. 112-113) vurgulamaktadır. O'na göre, eğer Hıristiyanlar fiilin faile dönüşmesinde olduğu gibi "makul olan oğul yaratıldı ve babaya dönüştü; baba ve oğul olarak devam etmelerinde çelişki yoktur" derlerse, ilahın fail olarak var olmasında da çelişki olmadığı düşüncesi ortaya çıkar. Bu durumda onların, O'nun varlığını var ve ezeli saymamaları uygun olmadığı için "O, üç boyuta sahip parçalardan meydana gelmiştir, çünkü ayrı parçalardan meydana gelen cisimdir ve sonradan olmuştur. Bu aynı zamanda her birinin ezeli olduğu unsurlar anlamına gelir. Ezelinin mana olarak alim ve hayy olması gibi" demeleri zorunlu olur (Kadı Abdulcabbar, 1962-1965, s. 96). Burada babanın ezeli ve var sayılması, yokluğunun ve sonradan oluşunun ispatından sonra uygun görülmez. Bu durumda unsurlardan her biri, diğerinden farklı olarak onu vasıflandırdığı için onların görüşlerini geçersiz kılar.

Sonuç

Hıristiyanlığın doğduğu ve yayıldığı coğrafyaların dini ve felsefi mirasının etkisiyle teslisin unsurları hakkında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Teslis inancı ile ilgili Miladi II. yüzyılda başlayan tartışmalar daha sonraki dönemlerde artarak devam etmiştir. Din adamları arasında yapılan

toplantılarda (konsil/sinod), unsurlar hakkında ileri sürülen görüşler hararetle tartışılmış, neticede aforozlar ve bölünmeler gerçekleşmiştir. Bu tartışmalar bir inancın merkezinde yer alan ve ilah olarak nitelendirilen bir varlığa atfedilen sıfatlar üzerinden yapıldığı için, O varlığın zatına uygun düşmeyen fikirlerin ortaya çıkması doğal olarak eleştirilere sebep olmuştur. Tanrı ve İsa için Baba Oğul nitelendirmesi, bazı Hristiyan mezhepleri ve din adamlarından çeşitli tepkilerle karşılanmıştır. Bu noktada Hristiyanlığın ilk dönemlerinde Melkaniyye'nin Tanrı ile İsa'yı özde bir kabul etmesi, Nesturilerin Tanrı ile İsa arasındaki ayrılığı vurgulayan ve aralarında irade birliği olduğunu söylemesi, Yakubiler'in bu inançlara ters düşen ve İsa'da tek bir ilahi tabiatın varlığını kabul eden görüşleri, İsa'nın yaratılmış bir insan olduğunu gösteren İncil ifadeleri ve İslam'ın İsa algısı teslis konusundaki eleştirileri her zaman gündemde tutmuştur.

Bu konularda Yakubi, Nesturi, Melkit ve Maruni gibi kiliselerin teslis ve unsurlarına yönelik yorumları noktasında en ciddi eleştirileri Kadı Abdulcabbar yapmıştır. O, eleştirilerini Baba Oğul, teslisin unsurları, unsurların cevher olarak nitelendirilmesi, İsa'ya atfedilen lahuti ve nasuti tabiatların kadim ve hadis olmaları; Mesih'te birleştiği iddia edilen ilahi ve insani tabiatın karakterinin yarattığı mantıksal çelişkiler üzerine bina etmiştir. Kadı Abdulcabbar, yaptığı eleştirilerle hem kendi döneminde hem de daha sonraki dönemlerde Hristiyan mezheplerine eleştirel düşünce boyutuyla öncülük etmiştir. O aynı zamanda İslam alemine de bu konuda rehberlik etmiştir. Daha sonraki dönemlerde Hristiyanlığa ve Hristiyan mezheplerinin görüşlerine eleştiri bağlamda fikir beyan eden Şehristani, Fahreddin Razi, Cahız, Taberi ve Gazzali gibi yazarların büyük oranda Kadı Abdulcabbar'ın düşüncelerinden yararlandığı, onun kullandığı mantık ve kavramları kullandıkları bir gerçektir.

Netice olarak günümüzde de Hristiyanlar, teslisin unsurları ile ilgili yaptıkları yorumlarla her durumda mantık kurallarını aştıkları için, konunun imani bir mesele olduğunu ileri sürerek problemin üstesinden gelmeye çalışmaktadırlar.

Etik Kurul İzni

Bu makale etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Kaynakça

- Albayrak, K. (1997). *Keldaniler ve nesturîler*. Vadi Yayınları.
- Aydın, M. (1982). Hıristiyanlıkta teslis doktrini ve hıristiyan i'tizalleri. *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 5, s. 141-156.
- Aydın, M. (1998). *Müslümanların hıristiyanlara karşı yazdığı reddiyeler ve tartışma konuları*. TDV Yayını.
- Bihlmeyer, K. & Tuchle, H. (1971). *I. ve IV'ncü yüzyıllarda hıristiyanlık* (Çev. Antun Güral). Güler Mabaası.
- Çamsun, M. G., Günay, D., Artuç, M. & Arbinet, R. (2004). *Hıristiyanlık tarihi*. Yeni Yaşam Yayınları.
- Çelik, M. (1996). *Süryani tarihi, I*. Ayraç Yayınevi.
- Dvornık, F. (1990). *Konsiller tarihi, İznikten II. Vatikana* (Çev. M. Aydın). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ebu Zehra, M. (1978). *Hıristiyanlık üzerine konferanslar* (Çev. Akif Nuri). Fikir Yayınları.
- Gündüz, Ş. (1998). *Din ve inanç sözlüğü*. Vadi Yayınları.
- Gürkan, L. S. (2011). Teslis, *DİA*, 40, s. 549-552.
- Has, K. (2005). Yeni ahit metinlerinde geçen uluhiyetle ilgili cümleler üzerine bir tahlil çalışması. *Dini Araştırmalar*, 7(21), s. 51-66.
- Işık, R. (2013). *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda osmanlı deoleti idaresinde lübnan marunileri*. Sage Yayıncılık.
- Kadı Abdulcabbar (1382-1385/1962-1965). *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-'Adl*, (Tah: M. Muhammed Kasım), 5. s. 81-150.
- Kaplan, İ. (2006). *Erken dönem müslüman-hıristiyan teolojik ilişkileri* (Yayınlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kelly, J. N. D. (1978). *Early christian doctrines*. Harper and Row Publishers.
- Kitab-ı Mukaddes* (2001). Yeni Yaşam Yayınları.
- Komisyon (1999). *Dinler tarihi ansiklopedisi*, (Yay. Yön: Tanju Gökçöl), 31-33. Ansiklopedi Yayınları.
- Kur'an-ı Kerim Meali* (2008). Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Maclean, A. J. (1954). Nestorianizm. *Encyclopedia of Religion and Ethics*, James Hastings (Ed.), 9, pp. 323-331. Fourty Impresion.
- Michel, T. (1992). *Hıristiyan tanrı bilimine giriş*. Ohan Basımevi.
- Özcan, Z. (1999). *Agustinus'ta tanrı ve yaratma*. Alfa Basım Yayım.
- Schimmel, A. (1999). *Dinler tarihine giriş*. Kırkambar Yayınları.
- Şehristani, M. A. (2014). *el Milel ve'n-nihal, dinler ve mezhepler tarihi* (Çev. Muharrem Tan). Kabcacı Yayıncılık.
- Troll, C. W. (t.y.). *Müslümanlar soruyor hıristiyanlar yanıtıyor* (Çev: Robert Kaya). Orhan Matbaacılık.
- Waardenburg, J. (2011). Teslis, *DİA*, 40, s. 548-549.
- Weigall, A. (2002). *Hıristiyanlığımızdaki putperestlik*, Ozan Yayıncılık.
- Yurdağür, M. (2001). Kadı Abdulcabbar, *DİA*, 24, s. 102-105.

